

ȘCOALA TEOLOGICĂ DE CALIGRAFIE ȘI MINIATURĂ DIN TĂRNOVO ȘI INFLUENȚA EI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC MEDIEVAL

GINEL LAZĂR¹

THE THEOLOGICAL SCHOOL OF CALLIGRAPHY AND ILLUMINATION IN TARNOVO AND ITS INFLUENCE ON THE ROMANIAN MEDIEVAL SPACE

ABSTRACT

In the Middle Ages, a theological school of calligraphy and illumination for the training of specialists was established at the Patriarchal Church in Tarnovo, maybe even while this was still the see of an archbishopric. Many apprentices learned there the art of copying and illuminating religious manuscripts, their professors being some of the most important scholars of the epoch, such as: pious Theodosios from the Kilifarevo Monastery, a future patriarch of Tarnovo, Euthimios, another patriarch of Tarnovo, or his apprentice, Gregorios.

After Bulgaria was annexed by the Turks, at the end of the 14th century, the literary activity suddenly ceased. The literary effort was however continued, with great efforts, in the large Bulgarian monasteries, but especially in the monasteries on Mount Athos, which helped preserve and regenerate the Bulgarian people's spirit. For more than two centuries (1185-1396), the theological school in Tarnovo thrived, leaving posterity a priceless legacy. Most of the clerical scholars, either monks or priests, went to the Romanian Principalities, especially to Moldavia, bringing with them true masterpieces and continuing their activity of copying manuscripts, thus contributing to the development of culture in the Romanian medieval space. The cultural flourishing during the reign of Stephen the Great was largely due to the Bulgarian scholars from Tarnovo, who trained exceptional apprentices in the Moldavian cultural centres, starting with the great Neamț Monastery.

Keywords: theological school of calligraphy and illumination, Theodosios from the Kilifarevo Monastery, Euthimios, Tarnovo, Moldavia, the great Neamț Monastery.

Biserica și societatea bulgară dispuneau de propria lor tradiție culturală, ca și de liturghia slavă, apărute și dezvoltate în veacurile anterioare, ca urmare a misiunii Kyrillo-methodiene, iar amintirea Primului Țarat bulgar reprezenta un puternic ferment cu valoare politică în evoluția Statului Asăneștilor, care în căutarea legitimității era adus tot mai aproape de esența sa politică și spirituală; diferită sub aspectul limbii atât de Roma, cât și de Constantinopol, ea era totuși mai aproape de centrul bizantin, de lumea și de cultura greco-bizantină, la ale cărei izvoare îi era mai firesc să revină. Din 1235 Patriarhia bulgară este recunoscută de Imperiul bizantin de la Niceea, devenind al doilea centru ortodox în ierarhia bisericii răsăritene. În capitala Tărnovo,

¹ Cercetător științific, doctor în istorie, Muzeul Național de Istorie a României – București; e-mail: eugeniulazar@yahoo.fr.

sediul Patriarhiei Țaratului bulgar, se dezvoltă o amplă activitate bisericească, unde un loc special este destinat Școlii teologice de caligrafie și miniatură, aflată sub înrâurirea Bizanțului.

În vestita Școală a Patriarhiei Tărnovei se formau viitorii cărturari și specialiști miniaturişti, deveniți veritabili ambasadori ai culturii². Mulți ucenici au deprins aici arta copierii și minierii manuscriselor de cult, avându-i dascăli pe unii dintre marii cărturari ai epocii, precum: cuviosul Theodosie de la mănăstirea Kilifarevo³, viitor patriarh, învățatul Eutimie, un alt patriarh al Tărnovei, sau ucenicul său, Grigore Țamblac⁴. Dintre cei amintiți, ne aplecăm puțin asupra cărturarului Eutimie, ucenic al lui Theodosie, un adevărat erudit al timpului său, instruit la Muntele Athos și la Constantinopol, creatorul unui adevărat curent cultural și religios, propagat în alte centre culturale bulgărești. Datorită acestei personalități culturale, arta caligrafiei și minierii de manuscrise a cunoscut o altă evoluție, consacrand Școala teologică de la Tărnovo printre cele mai apreciate din Balcani⁵. Datorită învățatului Eutimie, ortografia medio-bulgară se va reforma, astfel încât noua redacție slavonă va avea un impact major și în spațiul nord-dunărean. Un caz particular îl reprezintă unele scene din pronaosul bisericii din cadrul mănăstirii Coziei, unde inscripțiile scenei canonice *Acatistul Maicii Domnului* sunt redactate în ortografia similară reformei inițiate de patriarhul bulgar⁶. Eutimie al Tărnovei era cunoscut și respectat, în întreaga lume ortodoxă, pentru adâncă pietate și vastă sa cultură. Faima lui Eutimie îi era bine-cunoscută și lui Nicodim de la Tismana⁷. Nicodim a intrat în corespondență cu

² *Istoriya na Bălgarija*, tom III, *Vtora Bălgarska Dărjava*, Sofija, 1982, p. 430-437.

³ La mănăstirea Kilifarevo, situată în apropierea Tărnovei, a funcționat un vestit centru literar, unde se copiau manuscrise de cult, folositele serviciului religios. Cel care a ridicat prestigiul mănăstirii a fost Theodosie, dascăl al Școlii literare de la Tărnovo și unul dintre vestiții patriarhi tărnoveni. Theodosie a introdus isihasmul în mănăstirile bulgărești, devenind un înflăcărat susținător al acestui curent spiritual. *Viața sfântului Theodosie din Tărnovo* a fost redactată în greacă de patriarhul ecumenic Calist I (vezi *Jitie i jizn prepodobnago otța našego Teodosija ije v Trănove postnicestvovavșago, sâpisano sveteișim patriarhom Konstantina grada kir Kalistom*, ed. V. Zlatarski, în „С6НУНН” („Sbornik za narodnik ymotvorenija, nauka i knijnina”), 20, 1, 1904, p. 1-41). Despre importanța literară a centrului de la Kilifarevo, vezi și *Istoriya na Bălgarija*, III, p. 400, p. 437; Evghenia Lvova, *Arta bulgară*, traducere și cuvânt înainte de Ion Marina, București, 1977, p. 36.

⁴ Unul dintre ucenicii lui Eutimie este chiar Grigore Țamblac, autor al unei scrieri despre viața patriarhului Bulgariei.

⁵ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1991, p. 194-195.

⁶ Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, București, 1976, p. 230, n. 175.

⁷ „Deși în spațiul românesc nord-dunărean sunt confirmate dovezi documentare ale existenței vieții călugărești încă din primele secole ale creștinismului, organizarea temeinică a monahismului din Țara Românească, după modelul athonit, preluat ulterior și de Moldova, s-a desăvârșit cu ajutorul sfântului Nicodim, ctitorul marilor mănăstiri din Țara Românească, veritabil adept al isihasmului. Recunoscut drept un dascăl al liniștii, marele sihastru sârb constituie, în jurul centrelor monahale de lavră, sihăstirii cu viață de obște, dezvoltând astfel tradiția athonită” (vezi *Tetraevanghelul sfântului Nicodim de la Tismana caligrafiat și miniat la mănăstirea Prislop în anii 1404-1405*, editor G. Lazăr, Onești, 2018, p. 14; cartea de cult a fost editată de Muzeul Național de Istorie a României sub forma unui volum anastatic, bi-

patriarhul bulgar, de la care aștepta consiliere în cele duhovnicești⁸. În calitate de ultim patriarh al Târnovei și apărător al orașului din Haemus, când capitala Țaratului a fost asediată de turci în 1393, cărturarul Eutimie a fost și cel din urmă decan al Școlii de teologie. Probabil că tot el a organizat activitatea literară din Târnovo, trăsând sarcini cu privire la salvarea operelor de seamă și adăpostirea lor la Vidin sau în centrele monastice din nordul Dunării. Patriarhul Eutimie a acordat un respect deosebit cultului *Sf. Filofteia*, ale cărei moaște se găseau la Târnovo, dedicându-i sfintei o scriere hagiografică, scoțându-se în evidență rolul de protectoare a Țaratului bulgar⁹. Înalțul ierarh bulgar va transfera sfintele moaște, din Târnovul asediat de turci, la Vidin, centrul Țaratului omonim, pentru a le feri de profanare, iar de aici ele vor ajunge în catedrala mitropolitană din Argeș¹⁰. Așa cum bine remarcă R. Theodorescu, prezența moaștelor *Sf. Filofteia* în capitala Țării Românești a determinat un cult aparte, o iconografie proprie, vizibilă în „naosul lăcașului argeșean“, dar și un prestigiu care a depășit granițele țării¹¹.

După ocuparea Bulgariei de către turci, activitatea literară a luat sfârșit brusc. Focarul livresc s-a mai păstrat, cu mari eforturi, în marile mănăstiri bulgărești, dar în special în mănăstirile de la Muntele Athos, factor de conservare și regenerare a spiritului poporului bulgar¹². Timp de mai bine de două secole, Școala de teologie de

bliofil, conținând o complexă parte introductivă de specialitate bilingvă, română și engleză. Studiu istoric realizat de Ginel Lazăr și tradus de Raluca Ghențulescu, p. 13-40, română, p. 41-71, engleză. Studiu referitor la investigarea materialelor care compun *Tetraevangelul*, realizat de Cristina Carșote, Zizi Ileana Baltă, Elena Badea, Lucreția Miu și tradus de Raluca Ghențulescu și Cristina Carșote, p. 72-96, română, p. 97-122, engleză); *Istoria Românilor. De la universalitatea creștină către Europa „Patriilor“* (Tratatul Academiei Române), IV, București, 2001, p. 275.

⁸ „Scrisorile dintre aceștia nu sunt datate, însă în baza contextului istoric se crede că au circulat între 1375 și 1393. Întrebările cuviosului, cât și răspunsurile eruditului patriarh din Târnovo, sunt extrem de profunde, evidențiind preocupările acestora pentru învățătura teologică și urmarea exemplului divin. Patriarhul Eutimie i-a trimis lui Nicodim două epistole. Într-o epistolă răspunde la șase întrebări cu caracter dogmatic, iar în cealaltă, păstrată fragmentar, adică o întrebare și un răspuns, se pomeneste de examinarea morală a tinerilor, de la 15 în sus, care doreau să intre în cinul călugăresc. Din studiul acestor scrisori reiese că Nicodim avea misiunea de a-i pregăti pe viitorii călugări din Țara Românească și avea nevoie de sfaturile unei autorități în domeniul teologic, așa cum era perceput Eutimie al Târnovei“ (vezi *Tetraevangelul sfântului Nicodim de la Tismana...*, p. 25; Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p. 15-30; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 292; P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ediția a II-a, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 196; V. Ciocîltan, *Înțelesul politic al „minunii“ Sfântului Nicodim de la Tismana*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie“, XXII, București, 2004, p. 155; Vasile Mărculeț, *Organizare ecleziastică și implicații bizantine în spațiul românesc (secolele X-XIV)*, Brăila, 2014, p. 158.

⁹ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 177.

¹⁰ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 195.

¹¹ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 177.

¹² „Când vorbim însă despre influența mănăstirilor de la muntele Athos trebuie să avem în vedere faptul că acesta este centrul artei religioase ortodoxe unde poporul bulgar este primit ca un participant cu drepturi egale. Începută în secolul al X-lea și consolidată deosebit de mult în special în timpul lui Ioan Asan al II-lea, influența elementului bulgar asupra așezămintelor

la Târnovo a performat, lăsând posterității o moștenire neprețuită. Cei mai mulți dintre cărturarii monahi sau preoți au ajuns în Principatele Române, Țara Românească și Moldova, unde au continuat activitatea de copiere de manuscrise, contribuind la dezvoltarea culturii în spațiul românesc medieval¹³.

Așadar, înainte de prăbușirea statalității bulgare, mai întâi de Târnovo, apoi de Vidin, relațiile culturale dintre Bulgaria și provinciile românești de la nord de Dunăre erau fructuoase, influența culturală și limba liturgică slavă, de redacție medio-bulgară, fiind doar două exemple grăitoare. Academicianul Gheorghe Mihăilă s-a ocupat îndeaproape de problematica împrumuturilor vechi sud-slave în limba română¹⁴. Recunoscutul slavist român, născut în centrul țării, într-o veche vatră românească din ținutul Brașovului, a identificat, ajutat, evident, de activitatea din ultimul secol a școlii române de slavistică, la momentul redactării lucrării sale, sute de cuvinte sud-slave care au intrat în uzul fonetic și ortografic al limbii române. În acest context nu ne propunem decât să evidențiem importanța cuvintelor cărturărești care au pătruns în limba română în epoca slavonismului cultural. „Aspectul fonetic al acestor cuvinte prezintă o importanță capitală pentru datarea aproximativă a pătrunderii lor în limba română. Lucrările existente ale cercetătorilor români și străini, în primul rând acelea ale acad. Al. Rosetti și E. Petrovici permit să se conchidă că <<cele mai vechi elemente slave pătrunse în limba română au caracterele limbii bulgare>> (până în secolele XII-XIII)”¹⁵. Autorul își arată încă o dată fidelitatea față de Al. Rosetti pe care îl citează în încheierea cărții, când se precizează că limba română este „o limbă romanică care a suferit o puternică influență slavă meridională”¹⁶.

În atare condiții istorice nu trebuie să ne surprindă infuzia de călugări cărturari bulgari târnoveni, dar nu numai, în spațiul nord-dunărean, „alungați” din propriile mănăstiri la sfârșitul secolului al XIV-lea, în urma cuceririi otomane. Aceștia au poposit în Țările Române dunărene, mai ales în Moldova, unde vor pune bazele unor școli literare de factură bizantino-balcanică. Să nu creadă cineva că aceștia erau chiar atât de puțini, dovadă impactul major cultural, începând cu sfârșitul secolului amintit. Numeroasele manuscrise de cult care s-au păstrat până în zilele noastre, răspândite în diverse colecții muzeale sau biblioteci, din țară sau străinătate,

de la Sfântul Munte continuă și în timpul ocupației turcești. Călătorul francez Paul Lukas și preotul rus Porfiri Uspenski ne informează că mănăstirile de la Zograf, Hilandar, Grigoriat și Kotlomuș sunt aproape în întregime bulgărești în privința spiritului și a componenței membrilor lor. Prin chiliile mănăstirești de la Athos trec învățați și conducători spirituali care au lăsat o urmă neștersă în memoria istorică a poporului bulgar, precum Ivan Cucuzel, Teodosie de Târnovo, Grigorie Țamblac ș.a. În pofida condițiilor grele din timpul tiraniei turcești și fanariote, în aceste chilii s-au păstrat moaștele sfinte ale demnității naționale bulgare – s-au păstrat acte, documente, obiecte de artă decorativă aplicată și manuscrise vechi, cu miniaturi minunate, în fața cărora lordul Curzon „credea că visează...” (A. Bojkov, *Școala de pictură de la Triavna*, traducere de Anca Irina Dragomir, București, 1973, p. 72-73).

¹³ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 195.

¹⁴ Lucrarea lui Gh. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960, reprezintă de fapt disertația de candidat a autorului în științe filologice, susținută în limba rusă la Universitatea de stat „Lomonosov” din Moscova, în aprilie 1957.

¹⁵ *Ibidem*, p. 9.

¹⁶ *Ibidem*, p. 274.

sunt dovezi elocvente ale muncii inițiate de acești copiiști „benedictini“. Deși în Țara Românească avem mărturii clare ale organizării vieții monahale după modelul athonit de către sfântul Nicodim de la Tismana și ucenicii săi, în Moldova situația este neclară în această privință. Unii dintre cercetători opinează că ucenicii sârbi ai lui Nicodim ar fi organizat, conform tradiției de la Muntele Athos, spiritualitatea mănăstirească moldavă în a doua parte a secolului al XIV-lea, începând cu marea Lavră a Neamțului, considerat cel mai important centru monastic din Moldova¹⁷. Istoricul V. Mărculeț, recunoscut pentru acuratețea științifică, afirmă că o asemenea teorie este dificil de probat¹⁸. Profesorul teolog M. Păcurariu este, de asemenea, foarte rezervat, concluzionând că doar câțiva ucenici ai cuviosului Nicodim, care l-au ajutat pe acesta la ctitorirea centrelor monahale de lavră din Țara Românească, nu ar fi putut ridica într-un timp relativ scurt multe mănăstiri în Moldova¹⁹. În concluzie, Păcurariu admite că anumite mănăstiri moldave, contemporane cu Nicodim, puteau fi influențate la nivelul organizării religioase de principiile teologice ale sfântului din Oltenia²⁰.

După tradiția istorică, marea Lavră Neamț a fost întemeiată de călugării Sophronios, Pimen și Silvanos, veniți împreună cu alți frați călugări și ucenici din sudul Dunării. Deoarece știm că mănăstirea Neamț a fost ridicată în timpul domniei lui Petru I Mușat²¹, adică anterior cuceririi Târnovei și Vidinului de către turci, nu excludem ca frații călugări întemeietori să fi fost ucenici ai lui Nicodim sau chiar români veniți de la Muntele Athos²². Aceștia erau, probabil, puțini la număr, neavând capacități intelectuale înalte și resurse literare valoroase. Așadar, putem admite, în baza tradiției istorice, că organizarea vieții monahale din Moldova să fi fost influențată parțial de călugări formați în centrele ortodoxe din sudul Dunării, excludem Târnovo, deoarece capitala Țaratului bulgar nu fusese încă cucerită de turci. Lucrurile vor lua o întorsătură radicală după căderera orașului Târnovo, când foarte mulți călugări bulgari târnoveni au emigrat în Țara Românească și, cu precădere, în Moldova, unde organizarea mănăstirească avea nevoie de o sevă nouă.

Biserica bulgară și, în special mănăstirile de pe Țareveț și Trapezița, au servit tradiția ideologică a Țaratului vlaho-bulgar al Asăneștilor, iar ulterior a celui de-al Doilea Țarat bulgar. Apogeul doctrinei politice a Țaratului bulgar, din secolul al XIV-lea, a fost atins în timpul țarului bulgar Ioan Alexandru, care s-a intitulat împărat și autocrat al tuturor bulgarilor și grecilor. Țarul bulgar își folosește fără reținere acest titlu, el putând fi întâlnit pe monedele bătute de el, în conținutul documentelor pe care le emitea, în scrierile istoriografice bulgărești, precum și în însemnările de danie din cuprinsul unor manuscrise. Titulatura sa imperială s-a păstrat și în două minunate manuscrise, copiate la Târnovo la porunca sa. Un prim manuscris, redactat în medio-bulgară, în anii 1344-1345, copiază modelul bizantin al *Cronicii Universale* a lui

¹⁷ Ierom. Ambrozie Ghinescu, *Sfântul Pahomie – „liniștitorul din Sihăstria Pocrovului“*. *Mărturii și evocări*, Schitul Pocrov, 2017, p. 11 (ediție on-line).

¹⁸ V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 160.

¹⁹ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 291-292.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ DRH, A. *Moldova (1384-1448)*, I, București, 1975, nr. 21 (vă leat 6915), 7 ianuarie 1407, p. 29-30.

²² M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 300; V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 160.

Constantin Manases. Acest manuscris se păstrează acum în Biblioteca Vaticanului/ Arhivele secrete. O frumoasă miniatură îl descoperă pe țarul bulgar în picioare, în veșminte imperiale, purtând diademă și sceptru, cu încălțări roșii și nimb auriu în jurul capului. La dreapta țarului, în picioare, stă Mântuitorul, iar la stânga suveranului bulgar se află Constantin Manases. Din cer coboară un înger care aduce cu el o coroană, pe care o pune pe capul țarului peste diadema imperială²³. Tot în același manuscris mai găsim o altă miniatură, unde țarul bulgar este înfățișat în picioare lângă regele biblic David. Un alt manuscris, un *Tetraevangheliar*, caligrafiat și miniat în anii 1355-1356, o adevărată capodoperă a genului, este păstrat în prezent în colecțiile British Library. Copiat după un izvod bizantin, este ferecat în coperte de argint și aur, împodobit inițial cu pietre prețioase, conține 367 de miniaturi, pictate absolut minunat de meșteri ai Școlii de miniatură din Târnovo. Colofonul cărții de cult precizează realizarea operei de către diacul Simeon, la porunca țarului Ioan Alexandru. Suveranul bulgar este reprezentat alături de familia sa, după modelul imperial bizantin, cu toate însemnele și atributele puterii²⁴. Exemplele de mai sus au darul de a simboliza originea divină a țarului și a familiei sale, aflate sub protecția lui Hristos. Titulatura imperială și detaliile despre originea divină a țarului sugerează pretenția lui Ioan Alexandru la moștenirea tradiției imperiale bizantine. Dumnezeu a părăsit Constantinopolul și pe basileu, și și-a ales o nouă capitală și un nou suveran. Mitul Romei eterne era mai real ca oricând, acest principiu legitimând o nouă ideologie imperială, generată de cu totul alți factori decât în timpul lui Simeon Veliki sau în epoca Asăneștilor. Cum bine remarcă Ecaterina Dimitrova, *Tetraevanghelul* copiat de diacul Simeon este o comoară remarcabilă a Renașterii culturale și spirituale a Bulgariei din a doua parte a secolului al XIV-lea, și o capodoperă a artei manuscrise bizantine, marcând finalul cultural înfloritor cu puțin înainte de prăbușirea Bulgariei sub invazia turcilor otomani. Circulația *Tetraevanghelului* descoperă o adevărată odisee. După căderea Țaratului de Târnovo meșterii miniaturiști din cadrul Școlii de miniatură din Târnovo au poposit în Moldova, aducând cu ei și multe opere de seamă, printre care și celebrul *Tetraevanghel* al lui Ioan Alexandru. La fila nr. 5^r există o însemnare de redacție medio-bulgară, caligrafiată cu chinovar, care deslușește modalitatea de cumpărare a cărții de către un domnitor moldav pe nume Alexandru. „[†] Fiul lui Stefan Voevod. [†] Ioan Alexandru întru Hristos Dumnezeu credinciosul voevod și domn a toată Țara Moldovei a răscumpărat acest tetraevanghel ce a fost în zălog. Dumnezeu să-l ierte și să-i dăruiască viața vecinică. Și aici viață îndelungată”²⁵. Fără date, dar cu un conținut istoric care reflectă o expresie a autorității domnești, însemnarea lasă posterității identificarea misteriosului Alexandru. Primul nume propus a fost Alexandru cel Bun, însă acesta nu era fiul lui Ștefan, așa cum menționează însemnarea marginală, ci al voievodului Roman. Următorul este dom-

²³ *Istoriia na Bălgarija*, III, p. 409.

²⁴ G. Lazăr, *Școala artistică metropolitană din Târnovo și influența ei în dezvoltarea artelor în Balcani*, în „Muzeul Național”, XXV, București, 2013, p. 9, n. 5, cu indicarea bibliografiei (la care adăugăm și cartea Evgheniei Lvova, *Arta bulgară*, citată anterior, p. 37); *Istoriia na Bălgarija*, III, p. 320.

²⁵ Ecaterina Dimitrova, *The Gospels of Tsar Ivan Alexander*, The British Library, London, 1994, p. 21.

nitorul Alexandru Lăpușneanu, dar nici acesta nu a avut drept tată un anume Ștefan Voievod. Pentru varianta aceasta optează inițial N. Iorga, care ulterior se răzgândește în favoarea lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare. Ipoteza cu privire la Lăpușneanu îl cucerește pe Emil Turdeanu, care susține că „numai lui Lăpușneanu i se putea da titlul din inscripție”: „domn și stăpânitor a toată țara Moldovei”²⁶. Ultimele cercetări îl scot în evidență pe Alexandru, fiul lui Ștefan și al Evdochiei de Kiev. Acesta se pare că fusese asociat²⁷ la domnie către sfârșitul secolului al XV-lea, însă nu este menționat în documentele de cancelarie ale vremii cu acest statut. În virtutea principiului eredității, Alexandru rezida la Bacău, unde extinde curțile domnești și ridică un lăcaș de cult închinat „Adormirii Maicii Domnului”, târnosit la 1 ianuarie 1491. Pisanția bisericii îl amintește cu titlul de voievod, alături de gloriosul său părinte. Biserica „Precistei” este înzestrată cu un *Tetraevanghel* miniat, copiat de monahul Theodor Mărășescul, unul dintre marii miniaturisti ai epocii ștefanienne, și cu un minunat panaghiar, ambele obiecte de cult având inscripții de danie, care îi confirmă lui Alexandru prerogativele de domn asociat²⁸. În acest stadiu al cercetării ne este greu să confirmăm una din ipoteze, dar nici nu o putem infirma. Dacă ar fi să ne raportăm strict la conținutul real al titulaturii domnești, atunci putem opta fără reținere pentru Alexandru cel Bun, voievod și domn autocrat al întregii Țări a Moldovei. Cât despre încurcătura diacului, care îl denumește incorect pe tatăl voievodului, Ștefan în loc de Roman, se poate explica prin lacunele istorice ale acestuia. Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, nu a fost niciodată încoronat ca domn al Moldovei, el murind prematur în iulie 1496 și nu figurează în actele de cancelarie sub titulatura de domn asociat. Totuși, tradiția domnească îi permite întâiului născut și moștenitor al tronului să se intituleze astfel, iar pisanția bisericii din Bacău, precum și daniile amintite, *Tetraevanghelul* și panaghiarul sunt exemple elocvente, care reflectă o tradiție, bazată pe dreptul de moștenire, și nu pe un titlu real. În fine, Alexandru Lăpușneanu a fost fiul nelegitim al lui Bogdan al III-lea, nepot al lui Ștefan cel Mare, nu fiul acestuia. În cele două domnii ale sale a făcut dovada vasalității față de Polonia, fiind controlat

²⁶ E. Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, extras din „Cercetări literare”, V, București, 1943, p. 161.

²⁷ *Istoria Românilor*, IV, p. 175, p. 750.

²⁸ *Tetraevanghelul* lui Alexandru dăruit bisericii din Bacău se găsește în prezent la Muzeul Rumjancev din Moscova (vezi E. Turdeanu, *op. cit.*, p. 155-160, autorul afirmând că nu deține informații despre o prezentare detaliată a acestuia, amintind doar catalogul expoziției de artă veche rusească organizată la Moscova în 1913, specificând că lucrarea nu i-a fost accesibilă, însă amintește o scurtă bibliografie care poate fi consultată la n. 4, p. 159). *Panaghiarul* face parte din patrimoniul Muzeului Național de Artă a României, nr. de inv. 14.162/M 1.525. În prezent este expus în cadrul expoziției „Ștefan cel Mare. Din Istorie în veșnicie”, deschisă la MNIR în perioada aprilie-iulie 2018. Inscripția slavonă este următoarea: „Io Alexandru Voevod, fiul lui Ștefan Voevod, din mila lui Dumnezeu domnul Țării Moldovei, a făcut acest panaghiar ca să fie la biserică sa din Bacău” (vezi N. Iorga, *Contribuții la istoria bisericii române. I. Despre mănăstirea Neașului. II Bălinești*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, seria a II-a, nr. 34, București, 1912, p. 461; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 891; Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române (sec. XIV-XIX)*, București, 1968, p. 196-197; *Ștefan cel Mare. Din Istorie în veșnicie* (catalog de expoziție), București, 2018, p. 64-65.

și de Înalta Poartă, iar presupusa sa titulatură autocrată nu este în acord cu realitatea politică a Moldovei din a doua parte a secolului al XVI-lea.

Revenind la odissea *Tetraevanghelului* din Târnovo, Olimpia Mitric amintește *Tetraevanghelul* țarului Ioan Alexandru, din anul 1355-1366, în contextul răscumpărării de către Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare. Ulterior, acesta este semnalat în Țara Românească la curtea lui Alexandru al II-lea Mircea, unde, după acest model, s-a realizat *Tetraevanghelul Sucevița 23*. *Tetraevanghelul* lui Alexandru al II-lea Mircea (Sucevița 23) caligrafiat și miniat la comanda voievodului Țării Românești, Alexandru al II-lea Mircea, a fost ferecat în Moldova, în anul 1605, de către Ieremia Movilă, deoarece ferecătura originală nu s-a mai păstrat, ulterior intrând în colecția de manuscrise de la Sucevița. După *Tetraevanghelul* lui Alexandru al II-lea Mircea a fost realizat *Tetraevanghelul* lui Ieremia Movila (Sucevița 24)²⁹. La o dată necunoscută, însă în secolul al XVII-lea, *Tetraevanghelul* țarului bulgar ajunge la mănăstirea „Sf. Pavel” de la Muntele Athos, unde a fost descoperit și primit în dar de colecționarul englez Robert Curzon din partea egumenului lăcașului de cult³⁰.

Slavona, adoptată de biserică și de cancelaria domnească, sub influența statalității bulgare și cu concursul slavilor din nordul Dunării, ne-a mijlocit schimburile culturale cu mănăstirile ortodoxe din Balcani și de la Muntele Athos. Așadar, ajuns în țara Moldovei, *Tetraevanghelul* țarului bulgar, dar și alte asemenea manuscrise, au influențat cultura veche românească, majoritatea cărților de cult copiate în Moldova fiind de redacție medio-bulgară, ceea ce demonstrează o influență certă a Școlii de la Târnovo. Manuscrisele de factură bulgărească aveau o serie de caracteristici care le individualizau față de alte manuscrise copiate în alte redacții slavone. Este vorba despre reprezentările evangheliștilor, pictate pe întreaga filă, frontispiciul bogat decorat, în formă de vrej fitomorf, ortografia medio-bulgară specifică reformei literare, inițiată de patriarhul Eutimie și, poate cel mai important element definitoriu, Predoslovia arhiepiscopului Bulgariei, Theofilact al Ohridei³¹. În marile centre culturale mănăstirești ale Moldovei – Neamț, Putna, Bistrița, Sucevița, Dragomirna –, au fost copiate manuscrise de redacție medio-bulgară, având în conținutul lor Predosloviile arhiepiscopului Theofilact al Ohridei. Un exemplu elocvent este *Tetraevanghelul* cuviosului Spiridon, copiat la Putna în 1502, la porunca lui Ștefan cel Mare. Face parte din colecția de manuscrise medievale a MNIR, fiind digitizat și tipărit în ediție anastatică,

²⁹ Olimpia Mitric, recenzie, p. 239-240, pentru lucrarea Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chișinău, Universitatea de Stat din Moldova, Catedra UNESCO Studii sud-est europene, Editura Civitas, 2004 (vezi <http://atlas.usv.ro/www/codru-net/CC11/recenzii.pdf>).

³⁰ Egumenul Mănăstirii „Sf. Pavel” de la Muntele Athos i-a prezentat lui Robert Curzon în 1837 *Tetraevanghelul* țarului Ioan Alexandru. Robert Curzon (1810-1873), al 14-lea baron Zouche de Harringworth, călător și colecționar de manuscrise, a relatat că manuscrisul i-a fost dăruit, rămânând profund impresionat când a descoperit miniaturile manuscrisului, fără egal în tot Levantul. După moartea sa, survenită în 1873, urmașii săi au donat impresionanta colecție de manuscrise și cărți tipărite către British Museum, apoi a fost transferată în colecțiile British Library, având nr. de inv. MS 39.627 (vezi *supra*, n. 11 (A. Bojkov)).

³¹ I.R. Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404-1405)*, în „Romanoslavica“, XIII, 1966, p. 205.

cu o amplă parte introductivă științifică bilingvă, română și engleză³². La un an de la copierea *Tetraevangelului* din 1502, donat de Ștefan cel Mare bisericii cu hramul „Nașterea Sf. Ioan Botezătorul” a curții domnești de la Piatra-Neamț, ieromonahul Spiridon este întâlnit în Bulgaria, la mănăstirea Rila, unde copiază mai multe cărți de cult, la comanda egumenului Teoctist, demonstrând relațiile apropiate dintre centrele mănăstirești moldave și cele bulgărești³³. O altă influență bulgărească este semnalată de prezența în Moldova a manuscrisului *Mărgăritare*, atribuit sfântului Ioan Gură de Aur, tradus din greacă în medio-bulgară, de monahul Dionisie în anul 1360, de la mănăstirea Kilifarevo, aflată sub influența Școlii de miniatură de la Târnovo. Manuscrisul lui Dionisie se găsea la mănăstirea Neamț, unde a constituit izvod pentru mai multe manuscrise copiate de călugării celei mai mari Lavre a Moldovei, răspândiți ulterior și la Putna³⁴. Un alt *Tetraevangel* deținut de MNIR, de redacție medio-bulgară, este cel cumpărat, ferecat și donat de marele vornic Crâstea Ghenovici mănăstirii Florești, ctitoria sa³⁵. Amintitul *Tetraevangel* ne relevă importanța manuscriselor de redacție medio-bulgară și pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea, acesta fiind copiat la mănăstirea Bistrița, aflată în aria de influență a Neamțului.

Exemplele pot continua, însă ne limităm doar la acestea. Celor interesați le recomandăm cartea lui E. Turdeanu, deja citată, referitoare la manuscrisele slave din epoca ștefaniană. În încheiere, trebuie reținut faptul că în baza caracteristicii caligrafiei, miniaturii, conținutului canonic și a redacției medio-bulgare, se poate determina o influență certă a Școlii teologice de caligrafie și miniatură din Târnovo în Moldova medievală, de la sfârșitul secolului al XIV-lea până în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Rămâne ca în viitor cercetarea de specialitate să reunească într-un singur volum un număr apreciabil de manuscrise slavone, de redacție medio-bulgară, din diferite epoci, pentru a se putea stabili cu precizie filiația dintre manuscrisele bulgărești și cele copiate în Moldova în secolele amintite. Cert este că școala literară teologică moldavă remarcată în timpul lui Gavril Uric și, mai ales, în epoca lui Ștefan cel Mare, este de origini bulgărești, predominând influența Școlii teologice de la Târnovo. Rădăcinile bulgărești ale centrelor mănăstirești din Moldova sunt afirmate de o serie de cercetători români. Influența redacției sârbo-croate, de tip nicodiniană, nu este întâlnită în Moldova. Mai mult, *Tetraevangelul* copiat de sfântul Nicodim de la Tismana la mănăstirea Prislop în Țara Hațegului, în anii 1404-1405, nu a constituit un model pentru copierea acestui gen de carte de cult. Originea tuturor manuscriselor de cult este bizantină, însă ele au pătruns în nordul Dunării, în special

³² *Tetraevangelul ieromonahului Spiridon. Caligrafiat și miniat la mănăstirea Putna în 1502, din porunca lui Ștefan cel Mare*, editor G. Lazăr, București, 2017, p. 9-23 (studiu istoric bilingv realizat de G. Lazăr, traducere în engleză de Alexandra Mărașoiu), p. 24-45 (studiu referitor la investigarea nedistructivă a materialelor care compun *Tetraevangelul*, realizat de Cristina Carșote, Irina Petroviciu, Migdonia Georgescu, traducere de Cristina Carșote).

³³ *Tetraevangelul ieromonahului Spiridon...*, p. 11 și n. 10, unde este semnalată bibliografia în discuție.

³⁴ E. Turdeanu, *op. cit.*, p. 219.

³⁵ Monica Lazăr, G. Lazăr, *Odiseea prețiosului Tetraevangel slavon al Mănăstirii Florești de pe Valea Smilei*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, II, Făgăraș, 2013, p. 425-440.

în Moldova, prin filieră bulgărească, influențând stilul școlii literare a mării Lavre de la Neamț³⁶.

³⁶ *Tetraevangelul sfântului Nicodim de la Tismana...*, p. 32-34; Liana Tugearu, *Tetraevangelia lui Nicodim*, în „Arta Țării Românești în secolele XIV-XVI“, MNAR, București, 2001, p. 88; *Studii asupra Tezaurului restituit de URSS*, București, 1958, p. 231.